

Actueel

Tien jaar later Duurzame ontwikkeling van Rio naar Johannesburg

Geert Fremout

Duurzame ontwikkeling was wereldnieuws eind augustus, begin september. Staatshoofden en regeringsleiders bogen zich over een verdere uitvoering van Agenda 21, de 'handleiding' voor een duurzame eenentwintigste eeuw. De genijzigde internationale context, met de voortschrijdende globalisering en de gebeurtenissen van 11 september 2001, hebben evenwel een hypothese gelegd op deze Wereldtop Duurzame Ontwikkeling.

In een eerste deel van het artikel wordt ingegaan op de grote uitdagingen voor de Top en worden vier mogelijke toekomstscenario's geschetst. In een volgend deel worden zowel het proces als de voornaamste resulterende documenten, het implementatieplan en de politieke verklaring toegelicht. Het actieplan bevat weinig concrete doelstellingen en biedt geen antwoord op de uitdagingen waar de wereldbevolking voor staat. Maar het is geworden wat politiek haalbaar was. Officiële onderhandelaars slaakten een zucht van verlichting, omdat uiteindelijk toch een akkoord bereikt werd en zien enkele positieve punten; NGO's geven een ruim onvoldoende, maar zijn al blij dat de schade beperkt gebleven is. Aan de hand van enkele voorbeelden wordt verder geïllustreerd dat België een voortrekkersrol speelt op vele internationale fora, maar dit lang niet altijd weerspiegeld wordt in een consequent binnenlands beleid. Tot slot worden in een voorlopige evaluatie van de Wereldtop Duurzame Ontwikkeling, enkele plus- en minpunten op een rijtje gezet. De mate waarin overheden de engagementen van Jo'burg 2002 nakomen, zal uiteindelijk het belang van de Top aantonen.

1. Het voorspel en de context

Het was nochtans goed begonnen op 20 december 2000, toen de Algemene Vergadering van de VN besloot om een conferentie te organiseren ter opvolging van de *United Nations Conference on Environment and Development (UNCED)*, de conferentie over Milieu en Ontwikkeling, die in 1992 in Rio de Janeiro (Brazilië) plaatsvond. De opvolgingsconferentie moest zich in de eerste plaats concentreren op actiegerichte beslissingen voor de verdere uitvoering van Agenda 21. Maar ook toen, *in tempore non suspecto*, zagen enkele verlichte geesten de bui al hangen, want in de resolutie (UN, 2000) wordt expliciet vermeld dat Agenda 21 niet heronderhandeld zou worden.

De evolutie in de naamgeving van de 3 grote VN-conferenties, van Menselijk Milieu (*UN Conference on the Human Environment* - Stockholm 1972) over Milieu en Ontwikkeling (Rio de Janeiro 1992) tot Wereldtop over Duurzame Ontwikkeling (*World Summit on Sustainable Development - WSSD*, Johannesburg 2002) moest tegelijkertijd duidelijk maken dat het niet een zoveelste VN-conferentie op rij was, maar dat het een echte wereldtop zou worden, en dat duurzame ontwikkeling als geïntegreerd en richtinggevend beleidsconcept opgang had gemaakt gedurende de afgelopen tien jaar.

WSSD zou bovendien doorgaan in Zuid-Afrika, het land waar men er in het afgelopen decennium in geslaagd was een trendbreuk te bewerkstelligen met de afschaffing van de apartheid en het louterende werk van de Waarheidscommissie. Maar ook de menonwaardige leefomstandigheden in de *townships* rond Johannesburg, de legendarische onveiligheid in het oude centrum van de stad, binnen de ruimere context van het Afrikaanse continent dat de ontwikkelingsboot helemaal dreigt te missen en bovendien nog keihard getroffen wordt door AIDS, de gesel van de jaren '90, zouden een inspirerende omgeving zijn voor deze bijeenkomst.

Begin 2001 trok die *'Wereldberaad vir Volhoubare Ontwikkeling'*, zoals ze in Zuid-Afrika zeggen, zich op gang. Tal van opgemerkte rapporten van onverdachte bron, waarin vaak confronterende analyses over de toenemende kloof tussen arm en rijk en de dreigende ecologische catastrofe werden gemaakt, volgden mekaar steeds sneller op. In het rapport van de Secretaris-Generaal (UN, 2002) met de ietwat schizofrene, maar hoopvolle titel 'Implementing Agenda 21', die de VN begin dit jaar publiceerde, identificeert Kofi Annan een implementatiekloof op 4 gebieden:

1. Duurzame ontwikkeling moet tegelijkertijd economische, sociale en ecologische doelstellingen nastreven. Zowel op nationaal als internationaal niveau zijn besluitvormingsprocessen tekortgeschoten in deze integratie;
2. Er zijn geen significante wijzigingen opgetreden in niet-duurzame consumptie- en productiepatronen. De waardesystemen die weerspiegeld worden in deze patronen, zijn de belangrijkste drijvende krachten die het gebruik van natuurlijke hulpbronnen bepalen. Veranderingen zijn noodzakelijk
3. Er is geen coherent beleid op gebied van financiën, handel, investeringen en technologie. Het beleid blijft compartimenteel en wordt geïnspireerd door kortetermijnoverwegingen, eerder dan door een langetermijnvisie op een duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen.
4. De financiële middelen voor de uitvoering van Agenda 21 werden niet ter beschikking gesteld, en de mechanismen voor technologieoverdracht werden niet verbeterd. Sinds 1992 zijn de middelen voor ontwikkelingssamenwerking systematisch afgenomen, de schuldenlast beperkt de keuzemogelijkheden voor arme landen en privé-investeringen zijn erg volatiel en werden enkel gedaan in enkele landen en sectoren

Hiermee werden alvast enkele grote uitdagingen voor Johannesburg scherpgesteld.

Op de vooravond van de wereldtop werd de wereld bovendien opgeschrikt door een golf van overstromingen op alle continenten en door de 'bruine wolk' boven Azië. Aan betrouwbare gegevens en voelbare symptomen zou het in het *Sandton Convention Centre*, op een steenworp van *township Alexandra* zeker niet ontbreken....

Maar ook boven Johannesburg hing een donkere wolk: die van de gewijzigde internationale context, die nu veel minder gunstig is voor multilaterale initiatieven dan tien jaar geleden. De euforie, die heerste na de val van de Berlijnse muur en het einde van de koude oorlog, is weggeëbd. Met de globalisering en de oprichting van de Wereld Handels Organisatie (*World Trade Organisation -WTO*) dreigen de 'zachte' overeenkomsten op VN-niveau het meer en meer te moeten afleggen tegen de 'harde' afdwingbare regelgeving in de schoot van WTO, IMF en Wereldbank. Daarbovenop kwam '11 september'. Het is op zich al veelbetekenend, dat de terroristische aanslagen er voor zorgden dat de wereldtop, die oorspronkelijk van 2 tot 11 september 2002 gepland was, met een week werd vervroegd. Maar '11 september' betekende – tegen de verwachting van velen in – ook een verstrakking van de '*cavalier seul*'-houding van de VS op internationale fora, of het nu gaat over het Kyoto-protocol, de oprichting van een internationaal gerechtshof, het bombarderen van Afghanistan of duurzame ontwikkeling.

De mogelijke gevolgen van deze gewijzigde situatie worden treffend geïllustreerd in het GEO-3, rapport (UNEP, 2002) dat enkele weken voor WSSD gepubliceerd werd. In een toekomstverkenning worden de gevolgen van vier beleidsopties in scenario's uitgewerkt voor de periode 2002-2032. De vier scenario's zijn: *markets first*, *policy first*, *security first* en *sustainability first*.

Markets first – Voorrang aan marktwerking

De meerderheid van de wereld neemt de waarden en verwachtingen die overheersen in de geïndustrialiseerde landen, over. De welvaart van de naties en het optimale functioneren van de marktkrachten domineren de sociale en politieke agenda. Men bevestigt het vertrouwen in voortschrijdende globalisering en liberalisering, om bedrijven te stimuleren, nieuwe ondernemingen en inkomstenbronnen te creëren en, op die manier, mensen en gemeenschappen te helpen om zich te verzekeren tegen – of om te betalen voor het oplossen van – sociale en ecologische problemen. Ethische investeerders, samen met burger- en consumentengroeperingen proberen om in toenemende mate bijsturende invloed uit te oefenen, maar worden ondermijnd door economische imperatieven. Ambtenaren, planners en wettenmakers, die er zijn om de samenleving te reguleren, slagen er niet in om aan deze vraag tegemoet te komen.

Policy first – Voorrang aan beleidsvoering

Regeringen nemen doorslaggevende maatregelen om specifieke sociale en ecologische doelstellingen te bereiken. Een gecoördineerde pro-milieu en anti-armoede drijvende kracht biedt een tegengewicht voor het momentum van economische groei ten allen prijze. Ecologische en sociale kosten en baten worden meegenomen in beleidsmaatregelen, beleidskaders en planningprocedures. Ze worden versterkt door fiscaal

ontradende of aanmoedigende maatregelen, zoals koolstofaksen en fiscale vrijstellingen. Internationale 'zachte' verdragen en bindende instrumenten met betrekking tot milieu en ontwikkeling worden geïntegreerd in eenvormige blauwdrukken en hun juridische geldigheid neemt toe, hoewel er ruimte wordt gemaakt voor raadplegingprocedures en regionale en lokale variaties.

Security first – Voorrang aan veiligheid

Dit scenario gaat uit van een wereld van schreeuende dispariteit, waar ongelijkheid en conflict overheersen. Socio-economische en ecologische stress geven aanleiding tot golven van protest en tegenreacties. Omdat dit soort ongeregelde toestanden meer en meer de toon zetten, concentreren de machtige en rijke groepen zich op zelfbescherming door enclaves te creëren. Dergelijke bevoorrechte eilanden voorzien in een graad van veiligheid en economische welvaart voor afhankelijke gemeenschappen in hun onmiddellijke omgeving, maar ze sluiten de minder bevoorrechte massa van outsiders uit. Welvaarts- en regulerende dienstverlening wordt minder gebruikelijk maar de markt blijft functioneren buiten deze muren.

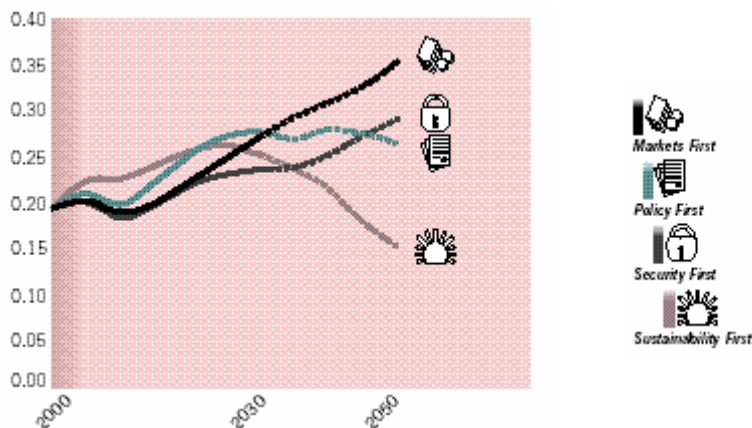
Sustainability first - Voorrang aan duurzaamheid

Een nieuw paradigma met betrekking tot milieu en ontwikkeling ontstaat als antwoord op de duurzaamheidsuitdaging. Het wordt ondersteund door meer op gelijkwaardigheid gerichte waarden en instellingen. Een meer visionair zicht op de zaken primeert. Radicale veranderingen in de manier waarop mensen met mekaar en met de wereld omgaan, stimuleren en ondersteunen duurzame beleidsmaatregelen en de aansprakelijkheid van het bedrijfsleven. Er is een volwaardigere samenwerking tussen regeringen, burgers en groepen van belanghebbenden (stakeholders) inzake besluitvorming over gemeenschappelijke belangen. Er wordt een consensus bereikt over hetgeen nodig is om aan basisbehoeften te voldoen en om persoonlijke doelstellingen te verwezenlijken zonder anderen te hinderen of de toekomstperspectieven te benadelen.

De verschillende scenario's werden losgelaten op een aantal variabelen. Op onderstaande figuren zijn de prognoses voor de opwarming van de aarde en voor het percentage van de wereldbevolking dat honger lijdt, grafisch weergegeven

Figuur 1. Temperatuursverandering op wereldschaal (°C per tien jaar) (GEO-3)

Temperatuurstijging kan tot 2030 niet langer vermeden worden. In alle scenario's overschrijdt de stijging 0,10

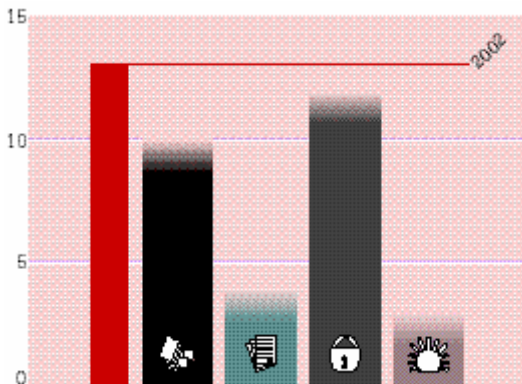

°C per 10 jaar – het niveau volgens hetwelke schade aan ecosystemen waarschijnlijk is.

Figuur 2. Percentage van de wereldbevolking met honger (GEO-3)

In een marktgeoriënteerde wereld, hoewel geenszins op het gelijkheidsbeginsel gebaseerd, zou het percentage van de wereld dat in armoede leeft, afnemen, en daarmee ook het percentage dat honger lijdt. Maar in enkele regio's, waaronder Afrika, zou dit de bevolkingsaan groei toch niet kunnen bijbenen.

Zoals intuïtief ook wel wordt aangevoeld, scoren de scenario's *policy first* en *sustainability first* voor de ecologische en sociale eindvariabelen doorgaans beter dan de scenario's *markets first* en *security first*. De vraag kan dan ook terecht gesteld worden hoe het komt dat beide in Johannesburg in de verdrinking kwamen. Want, hoewel er in dit post 11-septembertijdperk aan kan getwijfeld worden of het nu het marktscenario of het veiligheidsscenario is, dat het meest toonaangevend is, het is wél duidelijk dat duurzaamheid niet echt bovenaan de politieke agenda staat. Uitgaande van de resultaten in Johannesburg, valt te vrezen dat de afgelopen Wereldtop over Duurzame Ontwikkeling daar weinig aan zal veranderen.

2. Het proces

Ondertussen was men in een ronde van regionale vergaderingen en een reeks van vier voorbereidende vergaderingen¹ (de zogenaamde PrepComs – Preparatory Committee) ook aan het echte werk begonnen. Uit PrepCom II (januari-februari 2002) kwam een *Chairman's Paper* van de hand van de Indonesische voorzitter Emil Salim. Deze werd gedurende PrepCom III (maar-april 2002) overvloedig geamendeerd, zodat hij in omvang vervienvoudigd was. Op PrepCom IV, die doorging op het Indonesische godeneiland Bali, werd einde mei dan met de echte onderhandelingen gestart. Waar er eerst nog werd naar gestreefd, om het actieplan in Bali rond te krijgen, – het zou in dat geval onder de naam *'the Bali Commitment'* vereeuwigd worden, – heeft men deze droom opgegeven naarmate de PrepCom op zijn einde liep. Over drievierde van de tekst werd een akkoord bereikt, het overige vierde bleef tussen vierkante haakjes (brackets) staan. De onderhandelingen liepen onder meer vast op de eisen van de ontwikkelingslanden, om inzake handel en financiering, verder te gaan dan in Doha (Ministeriële Conferentie WTO, november 2001) en Monterrey (VN-Conferentie over Financiering voor Ontwikkeling, maart 2002) was overeengekomen. Industrielanden en ontwikkelingslanden weigerden toegevingen te doen. Toch bleef de hoop bestaan, dat na de Top in Johannesburg een ambitieus en realistisch actieplan op tafel zou liggen. Vele belangrijke punten stonden namelijk nog open. *'Take your brackets to Johannesburg'* schreeuwden ngo-krantjes de onderhandelaars toe.

In Johannesburg was de 'Vienna-setting' het zenuwcentrum, van waaruit de onderhandelingen gecoördineerd werden. De vertegenwoordigers van de verschillende landenblokken zaten er tegenover mekaar. Van hieruit werden opdrachten aan werkgroepen gegeven en werd er op gezette tijdstippen door de verschillende onderhandelingsgroepen gerapporteerd. De akkoorden, die in de werkgroepen bereikt waren, werden hier ook formeel bekrachtigd en er werd geprobeerd om voor overblijvende knelpunten oplossingen te zoeken. Toen de ministers het roer van de technische experts overnamen, werd de vergadering de 'Johannesburgsetting' gedoopt.

3. De spelers

De belangrijkste spelers waren de 'G77+China' (de ontwikkelingslanden, China inclusief), de 'Europese Unie', en 'JUSCANZ'², een losse coalitie, met de VS als belangrijkste speler.

De 'G77+China', in werkelijkheid veel meer dan 77 landen, vertegenwoordigt het standpunt van de armste tweederden van de wereldbevolking. Het is een zeer heterogene groep. Zowel economische reuzen als Brazilië, als kleine eilandstaten maken er deel van uit. De G77 had een uitdrukkelijke vraag naar bijkomende financiële middelen uit het noorden en naar markttoegang. Ze vermoedt achter sociale en ecologische regelgeving een verborgen protectionistische agenda vanuit het noorden. Om een sterke onderhandelingspositie te hebben, wordt meestal met één stem gesproken. De kleine eilandstaten en de olie-uitvoerende landen zijn subgroepen. De eerste groep neemt soms het woord m.b.t hun specifieke problematiek. Kleine eilandstaten worden onder meer bedreigd door de stijging van het zeeniveau, ten gevolge van de klimaatverandering, en pleiten hier dan ook vaak voor een doortastend beleid. De olie-exporterende landen wegen doorgaans echter zwaarder op het standpunt van de G77. Dit was zeker het geval in Johannesburg, waar Venezuela het voorzitterschap van de G77 waarnam.

De JUSCANZ-groep (Japan, Verenigde Staten, Canada, Australië en Nieuw Zeeland) stamt uit de klimaatonderhandelingen, maar trad in Johannesburg op als een veel lossere coalitie, die lang niet altijd standhield. De VS zetten hier de toon. De basishouding is het vertrouwen in de markt als motor voor duurzame ontwikkeling. Multilaterale initiatieven en regulering zijn overbodig. Individuele landen moeten maar zorgen voor een gunstig binnenlands (investerings)klimaat. Een huiver ten opzichte van alles wat wordt opgelegd, geen streven naar bindende doelstellingen en concrete acties.

De EU spreekt voor de 15 lidstaten en meer en meer ook voor de kandidaat-lidstaten. EU-standpunten worden verwoord door de Europese Commissie of door het voorzitterschap van de EU. In Bali was Spanje nog EU-voorzitter, in Johannesburg was het Denemarken. Europa, dat voor zichzelf een rol van bruggenbouwer tussen G77 en het blok rond de VS zag weggelegd, werd met zijn hoge eisen op ecologisch en sociaal gebied, vaak zelf geïsoleerd door een alliantie van het blok rond de VS, die sowieso tegen regelgeving zijn, en de ontwikkelingslanden, die er een verborgen protectionistische agenda in vermoeden. De 'ruk naar rechts' binnen Europa was bij wijlen duidelijk voelbaar in Johannesburg. De liberaal-conservatieve verkiezingsoverwinningen in verschillende Europese landen, waaronder Spanje en Denemarken, gedurende het laatste halfjaar, worden weerspiegeld in de Europese standpunten. Triest hoogtepunt hiervan, was de toespraak van de Deense premier Rasmussen, die in ons aller naam de lof zong van vrijhandel, zonder daar enige nuance in aan te brengen: "Because – when trade advances, poverty retreats".

Toch blijft de EU het meest progressieve, of het minst conservatieve grote blok, als het over duurzame ontwikkeling gaat.

Enkele landen, zoals Noorwegen, Hongarije, Tuvalu, – maar op deze top ook Ethiopië – brengen individueel soms frisse ideeën en standpunten in, die dan kunnen worden opgenomen door de grotere groep.

Naast de nationale overheden, waren ook de stakeholders aanwezig in Johannesburg. In Agenda 21 (VN,1992) werden 8 belangrijke groepen naar voor geschoven, die een belangrijke rol te spelen hebben in de realisatie van duurzame ontwikkeling: vrouwen, jongeren, inheemse volkeren, niet-gouvernementele organisaties, plaatselijke overheden, vakbonden, het bedrijfsleven en de wetenschappers. Gedurende het WSSD-proces werd verschillende keren een 'Multistakeholderdialoog' georganiseerd. Tijdens deze dialoogsessies krijgen deze groepen de gelegenheid hun standpunten naar voor te brengen over welbepaalde onderwerpen. Het hangt dan verder van de goede wil af van de aanwezige onderhandelaars of ze hiervan al dan niet ideeën binnenbrengen in de officiële onderhandelingen.

De zakengemeenschap en de lokale overheden organiseerden hun activiteiten in hotels in de onmiddellijke omgeving. Het gros van de activiteiten van de civiele samenleving speelde zich evenwel af in enkele expositieparken, die op twintig tot dertig kilometer afstand van de officiële gebeurtenis lagen. Dit was er mee voor verantwoordelijk, dat kruisbestuiving tussen het NGO-gedachtegoed – 'het noodzakelijke en het wenselijke' - en de wereld van de officiële onderhandelaars – 'het pragmatische en het haalbare' – bemoedlijkt werd. Het valt op dat een aantal concepten, zoals de ecologische voetafdruk en ecologische schuld³, die voor heel wat NGO's centraal staan in het debat over duurzame ontwikkeling, helemaal niet of nauwelijks aan bod kwamen in het officiële proces.

Een grote coalitie van zowel milieu- als derde wereld-NGO's communiceerde via het krantje 'ECO-EQUITY' dagelijks met de onderhandelaars. Premier Verhofstadt kreeg hierin zelfs een eervolle vermelding als 'roepende in de woestijn!' De NGO's slaagden er op enkele cruciale punten in om een doorslaggevende invloed uit te oefenen.

Andere NGO's en sociale bewegingen namen afstand van het WSSD-proces, omdat het zich inschakelt in de overheersende ideologie van globalisering en neoliberalisme. Bekende namen en organisaties zoals Ricardo

Petrella, de schrijver van het 'Water Manifest' en de 'Via Campesina', het wereldwijde netwerk van landlozen en kleine boeren, waren deze mening toegegaan.

4. De documenten

4.1. Het implementatieplan⁴

Het resulterende implementatieplan (UN, 2002) beslaat 54 pagina's en is opgebouwd uit 10 hoofdstukken. Na de inleiding volgen een hoofdstuk over armoedebestrijding en een over het veranderen van onduurzame consumptie- en productiepatronen. Het vierde hoofdstuk handelt over de bescherming en het beheer van natuurlijke hulpbronnen. Daarna volgen 'Duurzame ontwikkeling in een globaliserende wereld' en 'Gezondheid en duurzame ontwikkeling' en twee geografische hoofdstukken: 'Duurzame ontwikkeling voor kleine eilandstaten in ontwikkeling' en 'Duurzame ontwikkeling voor Afrika en andere regionale initiatieven'. Het actieplan sluit af met de twee belangrijke hoofdstukken 'Middelen voor Implementatie' en 'Institutioneel kader voor Duurzame Ontwikkeling'.

Er worden heel wat doelstellingen herhaald, die al overeengekomen waren op voorbije VN-conferenties en ook in de Millenniumverklaring van de Verenigde Naties (UN, 2000). De Millennium ontwikkelingsdoelstellingen, door de VN bekrachtigd bij de aanvang van het Millennium, bevat een aantal cruciale doelstellingen voor de menselijke ontwikkeling tegen 2015:

Millennium Ontwikkelingsdoelstellingen⁵ te realiseren tegen 2015 t.o.v. referentiejaar 1990⁶

-
- het aandeel van de wereldbevolking met een inkomen van minder dan 1 \$ per dag halveren
- het aandeel van de wereldbevolking dat honger lijdt, halveren
- de toegang tot volledig basisonderwijs voor alle kinderen ter wereld, jongens én meisjes, verzekeren
- bij voorkeur tegen 2005 genderongelijkheid in basis- en middelbaar onderwijs elimineren en ten laatste tegen 2015 in alle onderwijsniveaus
- de kindersterfte onder de vijf jaar met tweederde verminderen
- de moedersterfte met drievierde verminderen
- de verdere verspreiding van HIV/AIDS, malaria en andere belangrijke ziekten stoppen en de omgekeerde trend begonnen zijn
- het aandeel van de wereldbevolking zonder toegang tot veilig drinkwater halveren
- tegen 2020 een significante verbetering in de levensomstandigheden van minstens 100 miljoen krotbewoners bereikt hebben.

Hoewel hierin geleidelijk, – maar zeer ongelijk verdeeld over de verschillende regio's,– vooruitgang geboekt wordt, blijft dit een ambitieus engagement, al is het dan niet nieuw. Toch blijft de vraag hangen, wanneer de andere helft van de wereldbevolking uit de doffe armoede zal bevrijd worden.

Volgens Belgische experts werden hier in Johannesburg 7 nieuwe doelstellingen aan toegevoegd: halvering van het aandeel mensen die geen toegang hebben tot sanitaire basisvoorzieningen tegen 2015 (par. 7)⁷, minisering tegen 2020 van de negatieve effecten van gebruik en productie van chemische stoffen (par. 22), behoud of herstel van de visbestanden op een duurzaam niveau niet later dan 2015 (par. 30a), significante reductie tegen 2010 van het huidige niveau van biodiversiteitsverlies (par.42), initiatieven tegen 2004 voor reductie van zeevervuiling vanaf het land vanaf kleine eilandstaten (par.52e), ontwikkeling van voedselzekerheidsstrategieën in Africa tegen 2005 (par.61a) en het starten van de implementatie tegen 2005 van de nationale duurzame ontwikkelingsstrategieën (par.145).

Verschillende hiervan zijn echter wel zeer voorzichtig geformuleerd :

Dit houdt onder andere in, dat ernaar gestreefd wordt om tegen 2020 te bereiken dat chemische stoffen gebruikt en geproduceerd worden, op manieren die een minimalisatie inhouden van betekenisvolle negatieve gevolgen op de menselijke gezondheid en het milieu; bij dit streven dient men zich te baseren op transparante en wetenschappelijk onderbouwde risicobeheersingprocedures, rekening houdende met de

voorzorgsbenadering zoals uiteengezet in principe 15 van de Rio-Verklaring inzake Milieu en Duurzame Ontwikkeling (par. 22)

Een efficiënte en samenhangende implementatie van de drie hoofddoelen van dit Verdrag, en het bereiken, tegen 2010, van een betekenisvolle vermindering in de huidige verliestrend aan biologische diversiteit, zullen vereisen dat... (par. 42)

Of ze zijn stap terug in verhouding met vroegere overeenkomsten. Volgens *Greenpeace* is zelfs de veel bejubelde doelstelling in verband met de overbevissing een stap terug, in verhouding met vroeger afgesloten overeenkomsten over visvoorraden en het beheer van de wereldzeeën.⁸

Om duurzame visserij te bereiken, zijn volgende initiatieven noodzakelijk op alle niveaus:

(a) Bestanden te handhaven of te herstellen op zodanige niveaus dat ze de maximaal duurzame vangst kunnen genereren, met als opzet dit herstel voor uitgeputte bestanden te bereiken bij hoogdringendheid te bereiken en waar mogelijk niet later dan 2015 (par. 30a)

Soms zijn ze een herhaling of soms zelfs een afzwakking van eerdere engagementen in andere fora. Zo werd in Rio+5, in 1997, reeds beslist dat alle landen tegen 2002 Nationale Strategieën voor Duurzame Ontwikkeling zouden opstellen. Dit voornemen werd in Johannesburg nog eens herhaald, maar dan tegen 2005 :

Staten moeten onmiddellijk stappen zetten ten einde vooruitgang te boeken inzake het opmaken en uitwerken van nationale strategieën voor duurzame ontwikkeling en hun uitvoering te beginnen vanaf 2005 (par. 145 b)

Volgens *Friends of the Earth* bevat het plan slechts twee écht nieuwe doelstellingen:

Zuiver drinkwater en adequate sanitaire voorzieningen zijn noodzakelijk om de menselijke gezondheid en het milieu te beschermen. Wat dit aangaat komen we overeen om tegen het jaar 2015 het aandeel van bevolking te halveren dat geen toegang heeft tot veilig drinkwater (zoals bepaald in de Millennium Verklaring) en eveneens het aandeel van de bevolking te halveren dat geen toegang heeft tot essentiële sanitaire voorzieningen, en dit door acties op alle niveaus om...(par. 7)

Het gebruik te ontwikkelen en aan te moedigen van diverse benaderingen en instrumenten, daarbij inbegrepen de ecosysteembenadering, de eliminatie van destructieve visserijpraktijken, de vestiging van mariene beschermde gebieden, in overeenstemming met internationaal recht en gebaseerd op wetenschappelijke informatie, daarbij inbegrepen representatieve netwerken tegen 2012, tijds- of gebiedsgebonden sluitingen voor de bescherming van paaigronden en paaiperioden, milieuvriendelijk kustzonebeheer en waterbekkenplanning en de integratie van marien en kustbeheer in sleutelsectoren (par 31.c)

De eerste, die zowat als hét grote succes van WSSD kan gezien worden, kwam er uiteindelijk toch in omdat het totaal incoherent is te pleiten voor toegang tot zuiver drinkwater, een van de Millenniumdoelstellingen, zonder oog te hebben voor sanitaire voorzieningen. De VS hebben zich hier tot het uiterste tegen verzet, maar hebben er zich, in ruil voor het weglaten van concrete doelstellingen over hernieuwbare energie, dan toch bij neergelegd.

De keuze om dan toch maar doelstellingen te aanvaarden voor water en niet voor energie, is niet het minst te wijten aan de lobby van de fossiele brandstoffen, ondanks alle lippendienst die ook door deze sector aan hernieuwbare energie bewezen wordt. Waar het naar schuiven van concrete doelstellingen inzake hernieuwbare energie een bedreiging is voor een bepaalde sector (petroleumsector) en regio (OPEC), is dat niet het geval voor het installeren van sanitaire voorzieningen. Integendeel, behalve de bevolking is hier een hele sector, die van waterbouwwerken en –zuivering, bij gebaat.

Positief is wel, dat Canada, Rusland, China en India in de marge van deze discussie hebben aangekondigd het Kyoto-protocol te zullen ratificeren en dat een 'vrijwillige coalitie van gelijkgestemde landen' waarbinnen de EU en enkele Latijns-Amerikaanse landen het voortouw nemen, toch werk zullen gaan maken van concrete doelstellingen over hernieuwbare energie.

Ook op het gebied van de noodzakelijke verandering van de niet-duurzame consumptie- en productiepatronen stelt het implementatieplan teleur. Hoewel wordt toegegeven dat

Om duurzame ontwikkeling te bereiken op wereldschaal, zijn er fundamentele veranderingen nodig in de manier waarop samenlevingen produceren en consumeren. (par. 13)

Geraakt men niet verder dan

Het aanmoedigen en bevorderen van de ontwikkeling van een tienjarig kader van programma's ter ondersteuning van regionale en nationale initiatieven om de omschakeling naar duurzame consumptie en productie te versnellen, zodat sociale en economische ontwikkeling bevorderd kan worden binnen de grenzen van de draagkracht van ecosystemen – door de aanpak van en, waar passend, de ontkoppeling van economische groei en de achteruitgang van het milieu; dit moet gebeuren door een verbeterde efficiëntie en duurzaamheid in het gebruik van hulpbronnen en productieprocessen, en door vermindering van uitputting van hulpbronnen, van vervuiling en van afval. (par. 14)

Al zijn er dan nog weinig nieuwe doelstellingen, toch blijft het realiseren van dit implementatieplan een hele opgave, ook al was er dan misschien geen wereldtop voor nodig om dit alles op een rijtje te zetten. Het is dan ook jammer dat men de kans niet aangegrepen heeft om echt uit te tekenen en af te spreken hoe deze doelstellingen kunnen gehaald worden, welke maatregelen en welke financiële middelen hiervoor nodig zijn. Dit blijft, net als 10 jaar geleden, een blinde vlek. Het deel 'Middelen voor Implementatie' munt uit in mooie intenties, maar vanwaar het geld echt zal komen, wordt niet echt duidelijk. Hiervoor wordt deels gerekend op de zogenaamde type-II uitkomsten: vrijwillige partnerships tussen allerlei actoren. De vrees van velen dat dit tevens de deur openzet voor een aantal initiatieven van twijfelachtige aard, die dan ook het VN-stempel krijgen, is in Johannesburg bewaarheid geworden. In het actieplan werd de verwijzing naar de in Bali opgestelde criteria, waaraan deze partnerships moeten voldoen, sterk afgezwakt :

Samenwerkingsverbanden voor implementatie moeten aangemoedigd worden met het oog op initiatieven door alle relevante actoren ter ondersteuning van het resultaat van de WSSD. In deze context moet de ontwikkeling van samenwerkingsverbanden en de opvolging van deze verbanden nota nemen van het voorbereidend werk dat gedaan werd voor de WSSD. (par. 138b)

Hoewel Agenda 21 volgens de VN-resolutie niet opnieuw onderhandeld mocht worden, werden twee essentiële Rio-principes, dat van de gemeenschappelijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden en het voorzorgsprincipe, gedurende het hele onderhandelingsproces ter discussie gesteld. Het eerste stelt, dat de ontwikkelde landen een bijzondere verantwoordelijkheid dragen, gezien de druk die ze op het milieu uitoefenen en gezien de financiële en technologische mogelijkheden, waarover ze beschikken. Het tweede stelt, dat het ontbreken van wetenschappelijke zekerheid geen belemmering mag zijn voor het nemen van preventieve maatregelen, als er risico's zijn op grote milieuschade (vb. kernenergie, GGO's,..). Uiteindelijk werden, met het letterlijk citeren van beide principes uit Agenda 21 in het uitvoeringsplan, dan toch de meubels gered.

De implementatie van Agenda 21 en het bereiken van de internationaal overeengekomen ontwikkelingsdoelen – daarbij inbegrepen deze vervat in de Millennium Verklaring, alsook deze in dit actieplan – vereisen een substantieel verhoogde inspanning, zowel door de landen zelf als door de rest van de internationale gemeenschap; hierbij wordt erkend dat elk land een primaire verantwoordelijkheid heeft voor zijn eigen ontwikkeling, en dat de rol van nationaal beleid en ontwikkelingsstrategieën niet overbenadrukt kan worden – volledig rekening houdend met de principes van Rio, in het bijzonder het principe van gemeenschappelijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheid 7, dat stelt:

“Staten dienen samen te werken in een geest van globaal partnerschap, ten einde de gezondheid en integriteit van het ecosysteem van de Aarde te bewaren, te beschermen en te herstellen. In het licht van de verschillende bijdrage tot de globale achteruitgang van het milieu, hebben Staten gemeenschappelijke maar gedifferentieerde verantwoordelijkheden. De ontwikkelde landen erkennen de verantwoordelijkheid die ze dragen bij het internationale streven naar duurzame ontwikkeling, in het

licht van de druk die hun samenlevingen uitoefenen op het wereldmilieu en in het licht van de technologische en financiële middelen die ze ter beschikking hebben.” (par. 75)

en

Op wetenschap gebaseerde beslissingsprocessen te bevorderen en verbeteren en het voorzorgsbeginsel te herbevestigen, zoals dat vooropgesteld wordt in principe 15 van de Verklaring van Rio over Milieu en Ontwikkeling, met name:

“Om het milieu te beschermen zal de voorzorgsbenadering breed toegepast worden door Staten, overeenkomstig hun mogelijkheden. Waar er een bedreiging is tot ernstige of onomkeerbare schade zal gebrek aan wetenschappelijke zekerheid niet gebruikt worden als reden om kosteneffectieve maatregelen te nemen ten einde achteruitgang van het milieu te voorkomen.” (par. 103f)

De latente machtsstrijd tussen handel enerzijds en sociale en ecologische bekommernissen anderzijds kwam scherp naar voren bij de onderhandeling over een paragraaf “het wederzijds ondersteunen van handel, milieu en ontwikkeling” (par.91). De inleidende bijzin “While ensuring WTO-consistency” kon immers geïnterpreteerd worden als een ondergeschikt maken van WSSD aan WTO. Mede dankzij een (eigenlijk verboden) pamfletactie en actief lobby van enkele NGO’s werd deze paragraaf, waarover reeds een akkoord was bereikt, door Noorwegen toch opnieuw geopend. Na bijval van enkele andere landen hield Ethiopië een vlammende speech over de manier waarop WTO-regelgeving de rijken bevoordeelt t.o.v. de armen, handel boven milieubescherming stelt en de Rio-principes ondermijnt. Toen heel het blok van ontwikkelingslanden en ook de EU hier mee achter ging staan, werd de passage onder handgeklap verwijderd. Dit ietwat bizar verloop illustreert op treffende wijze dat de samenstelling van de onderhandelingsgroepen, en dus ook van de verschillende nationale delegaties, een invloed heeft op het resultaat. De suprematie van handel werd unaniem aanvaard in de onderhandelingsgroep over handel, maar stootte uiteindelijk toch op tegenstand in de plenaire groep. Dat is ook de reden van de grote bezorgdheid van NGO’s over de bepalingen, die onderhandeld zullen worden in het kader van de WTO. Zo zal de relatie tussen multilaterale milieuakkoorden en de regelgeving met betrekking tot internationale handel aan bod komen in de komende WTO-onderhandelingen, waar grotendeels handelsexperts aanwezig zullen zijn, en waar de secretariaten van de multilaterale milieuakkoorden slechts de status van waarnemer hebben.

Behalve in het hogerop beschreven ‘WTO-consistency’-geval, speelden NGO’s, in het bijzonder zij die focussen op gender en vrouwenrechten, een doorslaggevende rol in de paragraaf 47 over ‘reproductieve gezondheid’ (reproductive health). De toevoeging om rekening te houden met ‘fundamentele vrijheden en mensenrechten’ was een noodzakelijk tegengewicht voor ‘culturele en religieuze waarden’, die door een alliantie van Vaticaan, Verenigde Staten en islamitische landen verdedigd werd. Achter de verheven bewoordingen zitten immers verborgen linken naar geslachtsverminking en het verbod op voorbehoedsmiddelen!

4.2. De politieke verklaring

Het andere officiële document van de Summit, is de politieke verklaring (UN, 2002). Na PrepCom IV in Bali, had PrepCom-voorzitter Emil Salim tot ieders verrassing reeds een aanzet gedaan. Deze werd later discreet van de website van de VN verwijderd, waarmee aangegeven werd dat de bal in het kamp van Zuid-Afrika, voorzitter van WSSD, lag. En, het moet gezegd, het ontwerp van politieke verklaring dat door Zuid-Afrika ter amendering werd uitgedeeld, enkele dagen voor het einde van de Top, viel relatief in onze smaak. Het legde de vinger op de wonde en stelde het uitblijven van actie na Rio’92 zonder omwegen vast. Gedurende de twee verwarrende dagen die volgden, werden hieruit enkele van de sterkere stukken weggeknipt. Wat over bleef is een *light*-versie, die bol staat van de mooie intenties en die optimistisch, maar ook ietwat hypocriet, eindigt met de secties ‘Multilateralism is the future’ en ‘Making it happen!’.

5. België op de WSSD

België heeft in heel het WSSD-proces progressieve en evenwichtige standpunten ingenomen. Dit is geen alleenstaand geval. Ook in het klimaatdossier, de racismeconferentie in (Durban, augustus – september 2001)

en de VN-conferentie over Financiering voor Ontwikkeling (Monterrey, maart 2002) heeft België zich doen opmerken door gedurfde stellingnamen enerzijds en behendig bemiddelingswerk anderzijds.

België speelde onder meer een voortrekkersrol, als het ging over een evenwichtige integratie van de drie pijlers van duurzame ontwikkeling: de economische, de sociale en de ecologische. Wellicht is de 'evenwichtige' samenstelling van de Belgische regering; blauw, rood en groen, daar niet vreemd aan. Ook wat betreft de ethische inbedding van duurzame ontwikkeling, de aandacht voor mensenrechten, het belang van nationale duurzaamheidsstrategieën speelde België een stimulerende rol.

De toespraak van Eerste Minister Verhofstadt tijdens de plenaire sessies lag in dezelfde lijn. Hij betreurde het gebrek aan politieke wil, pleitte voor een ratificatie door alle, en hij herhaalde, alle landen van het Kyoto-protocol, brak een lans voor de afbouw van de exportsubsidies in het noorden en riep op tot een krachtige politieke verklaring. Hetgeen hem een daverend applaus opleverde van (bijna) alle banken.

Maar zo vooruitstrevend België is op internationale fora, zo aarzelend en inconsequent is het om vooruitstrevende uitspraken en standpunten ook op binnenlands vlak waar te maken, zo lijkt het wel.

Terwijl in Johannesburg Belgische onderhandelaars zich uitsloofden om de verwijzingen naar mensenrechten in het implementatieplan te houden, struikelde de regering over een wapenlevering aan Nepal, een land waar de mensenrechten niet echt de prioriteit zijn in de heersende burgeroorlog.

Terwijl premier Verhofstadt in Johannesburg een warm pleidooi hield voor de afbouw van de exportsubsidies, was het officiële standpunt van België nog altijd dat dit niet aan bod mag komen bij de bijsturing van het gemeenschappelijk landbouwbeleid van de EU.

De Belgische delegatie heeft in Bali het onmogelijke gedaan heeft om toch minimale criteria voor de veelbesproken partnerships, de zogenaamde type-II uitkomsten op te stellen. Maar toch verkiest de Belgische regering bij het opstellen van een brochure met nationale partnerships, politieke criteria boven een wetenschappelijke screening op basis van de Bali-criteria!

In het boek '*Sustainable Development Strategies*' (Dalal-Clayton en Bass, 2002), dat met Belgische steun werd voorgesteld in de marge van de Wereldtop, lezen we op blz. 300

België heeft in zijn Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling 2000-2004 prioriteit gegeven aan het 'mainstreamen' van duurzame ontwikkeling in het belastingstelsel. Het streeft ernaar, de belastingbasis te herzien, preferentiële fiscale regimes voor vervuilende producten en productieprocessen af te schaffen, een (bijkomende) taks in te voeren op consumptie- en productiepatronen die ongewenst zijn omwille van sociale en ecologische redenen, en preferentiële regimes in te voeren voor degene die wel gewenst zijn.

Hier wordt verwezen naar paragraaf 614 van het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling (2000). Ondertussen sleept de soap over de ecotax/ecobonus zich wel al 7 jaar voort.

België speelde in Bali en in Johannesburg ook een beslissende rol in de onderhandelingen over de paragraaf in verband met een gecoördineerde benadering van duurzame ontwikkeling op alle niveaus en de opmaak van nationale strategieën duurzame ontwikkeling tegen 2005.

Staten moeten:

(a) Blijvend een samenhangende en gecoördineerde benadering bevorderen van institutionele kaders voor duurzame ontwikkeling op alle nationale niveaus, daarbij inbegrepen door, voor zover passend, de vestiging van – of de versterking van bestaande – instellingen en mechanismen die noodzakelijk zijn voor beleidsvorming, coördinatie en implementatie evenals de afdwinging van wetten.

(b) Onmiddellijk stappen zetten ten einde vooruitgang te boeken, inzake het opmaken en uitwerken van nationale strategieën voor duurzame ontwikkeling en hun uitvoering te beginnen vanaf 2005. Deze strategieën moeten daartoe, voor zover passend, gesteund worden door internationale samenwerking, rekening houdend met de bijzondere noden van ontwikkelingslanden, in het bijzonder de minst ontwikkelde landen. Dergelijke strategieën, die, waar toepasselijk, opgevat kunnen worden als strategieën tot bestrijding van de armoede die economische, sociale en milieuaspecten van duurzame ontwikkeling integreren, moeten verwerkelijkt worden in overeenstemming met de nationale prioriteiten van elke staat. (par. 145)

Waar we in België op federaal niveau het Federaal Plan Duurzame Ontwikkeling hebben, en op Vlaams niveau totnogtoe niets wat betreft een geïntegreerde aanpak van duurzame ontwikkeling, engageert België zich in bovenstaande paragraaf tot het uitwerken van een Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling, met een gecoördineerde aanpak op federaal, regionaal en lokaal niveau. Zowel de premier, als minister Dua, die de

Vlaamse regering in Johannesburg vertegenwoordigde, hebben zich hierover al positief uitgelaten. Hopen maar dat hier dan ook werk wordt van gemaakt, én dat het ook in de praktijk wordt omgezet.

6. Een aanzet tot evaluatie

De evaluatie van het proces en de resultaten van WSSD is in grote mate afhankelijk van de invalshoek, van waaruit men een en ander bekijkt. Op de hoorzitting van de Vlaamse MiNa-raad, die een week na de Top doorging, en in de pers werd ten overvloede gezinspeeld op de metafoor van 'het halflege of het halfvolle glas'. Een poëtische geest werkte de metafoor verder uit en had het over een waterig drankje met een bittere nasmaak.

Het is hoe dan ook duidelijk, dat de resulterende documenten geen bevredigend antwoord bieden op de opdracht zoals in de VN-resolutie geformuleerd. Ook aan de verzuchtingen van de secretaris-generaal wordt niet of nauwelijks tegemoet gekomen.

De minieme vooruitgang die hier en daar werd geboekt, lost de matige en bijgestuurde verwachtingen misschien wel in, maar is ruimschoots onvoldoende, gezien de omvang van de problemen.

De fundamenten voor een trendbreuk inzake consumptie- en productiepatronen en een meer coherent beleid op wereldvlak zijn niet gelegd. Ook qua financiering wordt nauwelijks vooruitgang geboekt. Voor de NGO's is het duidelijk: WSSD is over de hele lijn gebuisd. Onderhandelaars en politici nuanceren dit beeld. Het bereiken van een akkoord wordt, op zich, al als positief geëvalueerd. Verder wordt algemeen erkend, dat 'duurzame ontwikkeling' als richtinggevend beleidsconcept, bevestigd werd in Johannesburg. Er werd niet ingeleverd op wat in Rio bereikt werd, hetgeen op sommige momenten wel gevreesd werd. Er zijn toch enkele concrete doelstellingen. Andere zijn vaag, maar dragen de kiem in zich van mogelijke verdere afspraken, zoals ook het geval geweest is met het Klimaatverdrag, waaruit later het Kyoto-protocol is voortgekomen. Datzelfde Kyoto-protocol kreeg een duwtje in de rug en initiatieven rond hernieuwbare energie hebben mekaar toch gevonden. De rol van de civiele maatschappij in dit soort internationale besluitvormingsprocessen werd bevestigd en gewaardeerd. Het feit dat duurzame ontwikkeling twee weken wereldnieuws was, kan een stimulans betekenen voor een nieuwe start of hernieuwde inspanningen. Anciens maken de vergelijkingen met Rio+5, na afloop waarvan ook een gevoel van ontevredenheid heerste. Toch werd in het Rio+10-proces vaak teruggegrepen naar resultaten van Rio+5, die nu, van op een zekere afstand, toch gewaardeerd werden.

Het was moeilijk onderhandelen in Johannesburg. De standpunten lagen ver uit mekaar en de consensusformule maakt het boeken van spectaculaire vooruitgang bijzonder moeilijk. Toch is hiervoor niet echt een alternatief voor handen. Een interessante tussenstap kan zijn, om met een groep landen verdergaande afspraken te maken, in de hoop dat die later navolging krijgen.

Het begrip 'duurzame ontwikkeling' wordt door de verschillende spelers duidelijk op een andere manier ingevuld. Een geïntegreerde benadering van de drie pijlers van duurzame ontwikkeling (*economisch, sociaal en ecologisch*) met een sterk ethische inslag (*equity and justice*) en met aandacht voor participatie, mensenrechten, globale publieke goederen, een multilaterale afdwingbare regelgeving en een planmatige aanpak, moet het meer en meer afleggen tegen een enge benadering, waarbij de markt gezien wordt, als de motor voor duurzame ontwikkeling, de overheid zich vooral beperkt tot goed binnenlands bestuur en er enkel minimale sociale en ecologische correcties kunnen worden aangebracht. De resultaten van deze Wereldtop illustreren deze trend. De voornaamste oorzaken hiervoor zijn te vinden in het gebrek aan politieke wil, dat op zich weer een gevolg is van de veranderingen in de tijdsgeest en de internationale politieke context.

De toekomst zal het uiteindelijke belang van deze Wereldtop Duurzame Ontwikkeling in Johannesburg moeten aantonen. De finale toetssteen zal zijn wat regeringen en maatschappelijke actoren overal ter wereld aanvangen met de engagementen, aangegaan in Rio de Janeiro en Johannesburg.

Geert Fremout is bio-ingenieur. Hij werkte gedurende 8 jaar als NGO-coöperant in het zuiden van Brazilië in projecten voor rurale ontwikkeling samen met boerenbewegingen en NGO's. Sinds drie jaar is hij beleidsmedewerker bij het Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling, waar hij eerst actief was rond duurzaam lokaal beleid (Lokale Agenda 21) en meer recent federale en internationale beleidsprocessen rond duurzame ontwikkeling opvolgt. In die hoedanigheid was hij aanwezig op de Wereldtop Duurzame Ontwikkeling in Johannesburg.

Bibliografie

IIED, *Sustainable Development Strategies*, OECD, Parijs en UNDP, New York

IISD, Summary of the World Summit on Sustainable Development 26 august – 4 september 2002. In *Earth Negotiation Bulletin* Vol. 22 No. 51

Rasmussen, *Speech by Prime Minister Anders Fogh Rasmussen, President of the EU, for the Plenary on 2 September 2002*, Johannesburg

UN, 1997, Programme for the further implementation of Agenda 21, advance unedited text, 1 July 1997

UN, 2002, *Implementing Agenda 21, Report of the Secretary-General*, E/CN.17/PC.2/7
New York.

UN, 2000, *Ten-year review of progress achieved in the implementation of the outcome of the United Nations Conference on Environment and Development*, A/RES/55/199, 20 December 2000

UN, 2000, *United Nations Millennium Declaration*, New York

UN, 2002, *World Summit on Sustainable Development Plan of Implementation Advance unedited text*, 4 September 2002

UN, 2002, The Johannesburg Declaration on Sustainable Development, 4 September 2002

UNEP, 2002, *Global Environmental Outlook 3*, Earthscan, London

VN, 1992, Agenda 21 (Nederlandse vertaling), VROM, Den Haag

Verhofstadt, 2002, *Discours du Premier Ministre Guy Verhofstadt au Sommet Mondial de Développement Durable*, Johannesburg, le 2 septembre 2002

---

¹ Het International Institute for Sustainable Development (Canada) heeft een overzichtelijke website, die toegang geeft tot verslaggeving en documenten (Engels en Frans) van de verschillende voorbereidende vergaderingen en WSSD: <http://www.iisd.ca/wssd/portal.html>

² Japan US (Verenigde Staten) Canada Australië Nieuw Zeeland

³ VODO publiceerde een educatieve brochure over de ecologische voetafdruk en voerde in de aanloop naar de Wereldtop Duurzame ontwikkeling campagne rond het concept ecologische schuld. Op de website van VODO (www.vodo.be) is het memorandum 'Duurzame Ontwikkeling door afbouw van de ecologische schuld' beschikbaar.

⁴ De Milieu- en Natuurraad voor Vlaanderen organiseerde op 16 september 2002 een hoorzitting over de Wereldtop Duurzame Ontwikkeling. Een Nederlandstalige versie van het implementatieplan is beschikbaar op de website van de Minaraad: <http://www.minaraad.be/Activiteiten>.

⁵ meer informatie en statistieken over de Millenium Doelstellingen: www.developmentgoals.org

⁶ Tenzij anders vermeld

⁷ Paragraafnummers verwijzen naar genummerde paragrafen in het implementatieplan

⁸ In de UN Fish Stocks Agreement (1995) en de UN FAO Code of Conduct for Responsible Fisheries engageren staten zich ertoe de voorzorgsbenadering toe te passen bij het terug op peil brengen van de vispopulaties, wat een hogere populatie impliceert dan degene die een maximale visvangst mogelijk maakt. Bovendien laat het veelzeggende 'waar mogelijk niet later dan 2015' een ruime marge voor interpretatie (Bron: Greenpeace International)